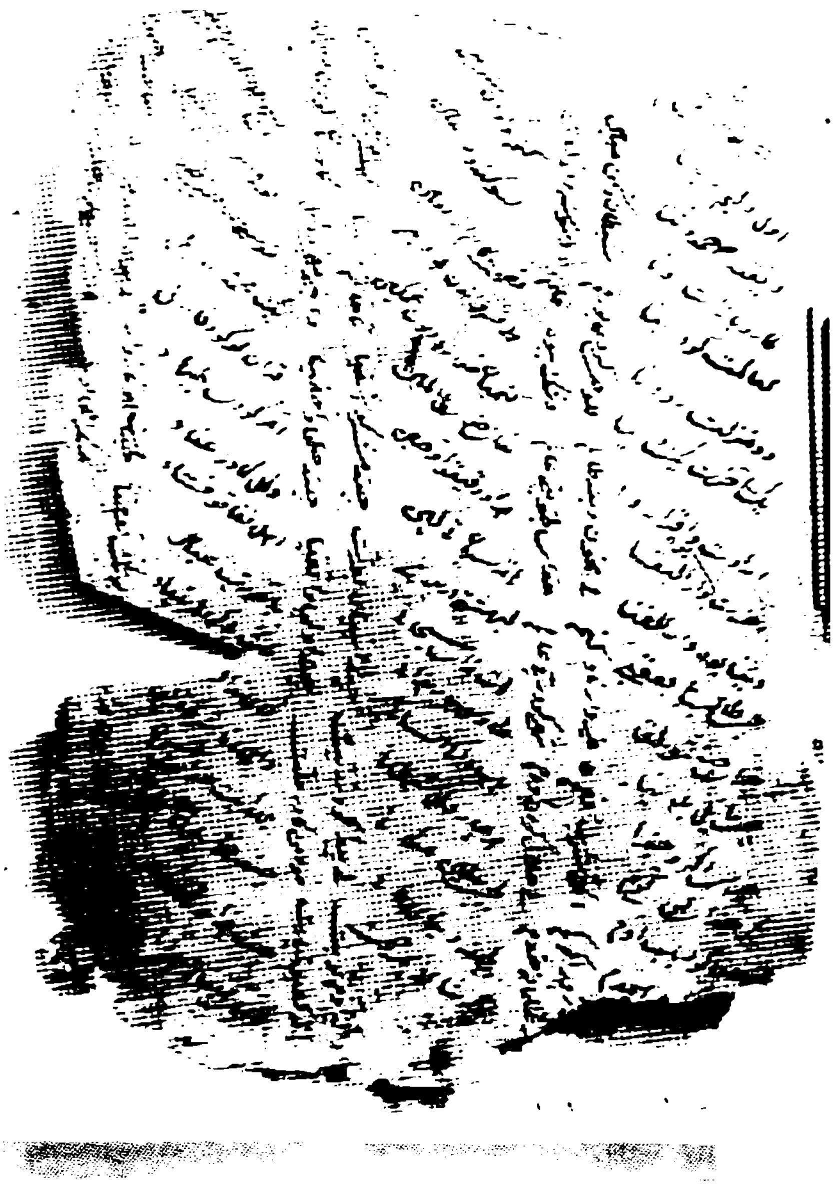

دەستنووسی بەهەنسا

● عبدالرقیب یوسف ●

هاوینی ساڵی 1978 کە بەشەوقەوە ، دەگەڕام بۆ دانەکانی = نسخەکانی ، دەستنووسی (سیسەبان) ی کوردی بەزاری کرمانجی خواروو ، چوومە شاری ڕانیەو لەسەر « کوێرەکانی » بە جوانەکەی حەوشی مزگەوتی گەورەی ڕانیەدا ، کەلەژێرگردی ـ قەڵاتە کۆنەکەیدا ـ هەڵدەقوڵێت ، بۆ یەکەمین جار ناوی هێندێک کتێبی دەستنووسی تری کوردیم لەدەمی (مەلا موحەمەدی) بیست ، ئەوی بە « مەلا لوکس » ناسراوە کەبانگ هەڵدەری مزگەوتەکەیە ، ئەم مەلایە چونکە نیمچە خوێندەواری یەکی هەیە ، لەکاتی خۆیەوە بایەخی بەخوێندنەوەی ئەوجۆرە کتێبە ئایینی‌یە کوردییانە داوەو شتێکیشی بەنیوە هەڵەوە لەوانە لەبەر کردووە .

یەکێک لەو دەستنووسانە « بەهەنسا » بوو ئیتر لەو هاوینە گەرمەدا ، بەلاقی شکاوەوەو بەشەلە شەل کەوتمە گەڕانێکی زۆر لەناوچەی ـ ڕانیەو ـ قەلادزە ـ و ـ بنگرد ـ وکۆیسنجق هەروەها هەولێر ـ بۆ دۆزینەوەو پەیداکردنی هێندێک لەدانەکانی ئەم دەستنووسانە ، بەتایبەتی کەزا نیشم هێشتا شتێك دەربارەی ئەوانەو دانەرەکانیان نەنووسراوە چونکە لەوباوەرە دام [پێویستە بایەخ بە هەموو دەستنووسێکی کەلەپووری کوردی و هەولی چاپ‌کردن‌و بلاوکردنەوەیان بدری لەسەر هەربابەتێك دانرابێ] بۆ وێنە دەبینین ڕۆژهەلات ناسەکانیش بایەخ بەپەیدا کردن‌و بلاوکردنەوەی ئەم جۆرە دەستنووسانە ، ئەدەن ئەگەرچی هیچ پەیوەندی یەکیان بەزمان‌و ئایین نەتەوەکەیانەوە نی‌یە هەروەکو [رودینکو] کەدەستنووسی (شێخی صنعانی) و (لەیلاو مەجنوون) ی کوردیی بلاو کردوتەوە ، ئیتر لەوهاوینەدا وهەروەها لەگەڕانی هاوینی ساڵی « 1979 » شدا حەوت دانەم لە دەستنووسی « بە هەنسا » کۆکردەوە جگە لەوانەش هەندێك دانەی دەستنووسی تریش وەکو (رأس الغول) و توانیشم زانیاری‌یەکی باش لەژیانی دانەرەکانیش یان کۆ بکەمەوە ، هیوادارم لەم چەند مانگەی داهاتوودا لێکۆلینەوەی « بە هەنسا » لەسەر ئەو حەوت دانەیە کۆتایی پێ بێنین‌و بلاوبکەینەوە ، ئەم دەستنووسە کوردی‌یە نزیکەی (4000) دێرە شیعرەو لەسەدەی نۆزدەهەمدا کەلای [مەلاسەعیدی هیرانی‌یەوە] هۆنراوەتەوە . ئەمەیش باسی هەر حەوت دانەکانی ئەو دەستنووسەیە .

1 ــ دانەی کووپە قران : ـ

ڕۆژی (24 ی تەموزی 1979) چووم بۆدێی کووپەقران ـ دەشتی هەولێر بۆ وەرگرتنی زانیاری‌ی دەربارەی (شێخ نوری شێخ هادی گردەشێنی‌ی)[1] لە شێخ محەمەدی کوری کەلەوەو پێش تر بیستم ئەو ـ شێخ نوری ـ دانەری (رأس الغول) ی کوردی‌یە ، ڕاستیش ئەو دانەیەم هەر لەنێو پاشماوەکانی نامەخانەی ئەودا دیتەوە . پێوانی ئەم دانەیە (22 × 18 سم) سەدو (88) لاپەڕەیەو زۆربەی لاپەڕەکانیشی (48) دێڕەو

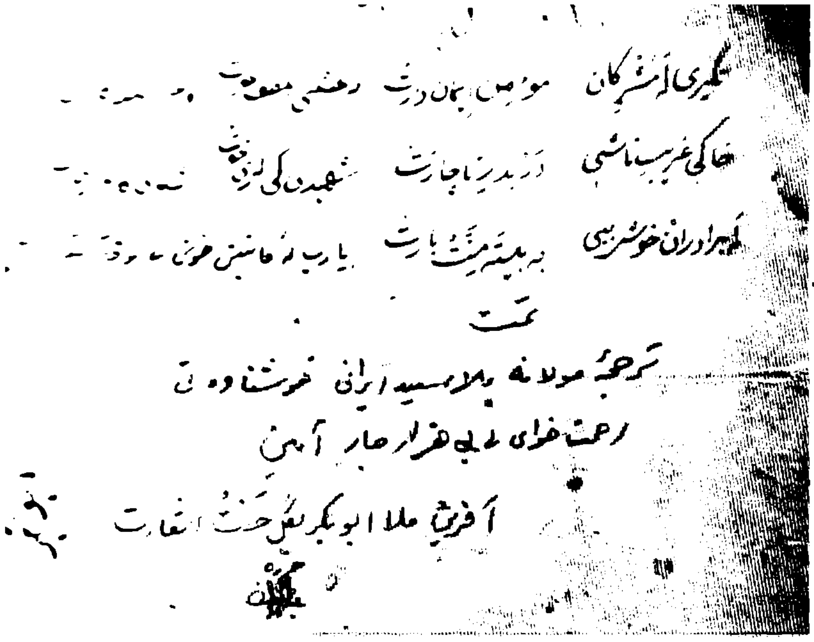

ـسێوەی ڕاستەو چەپە نووسـراوە تەوە کـە جاران مـەلاو
ـەی یەکان لەناو چـەی سۆران و کـوردستانی ڕۆژهـەلاتدا
ـجار پەیرەوی ئەم شێوەیەیان بەنووسینەوەکانیان پەیداکرد
ـیوەی خەتی ئـەم دانەیـە لەبەینی (شکستـەی نستعلیق و
ـکستەی تعلیق) دایەو لەسەر لاپەڕەی یەکەمدا نووسراوە :

.ینست فتح بهنسا »

ـەڕەتاکەی تەواوە ، بەم دەست پێ دەکا : ـ

و‌ دلیم ربنا   لایقه حمدو ثنا

ـرو بازارت دنا   لعالمت کربنا

ـەنیایەک پەڕەکـاغەز لە کـۆتاییکـەدا کەوتـووەو دوادێری ـەمەیە : ـ

• ـرمرو پیروزی   استوندکیان چاکرد »

ـینی (93) دێڕی کەوتووە بەگوێرەی بەرامبـەر کردنی لەگـەڵ ـ نەکەی [میرزا عبدورەحمان]

بەڕێز شێخ محەمەدی شێخ نوری کەتـەمەنی (85) سـاڵ بوو ئەوکاتە بەمنی ووت ، ئەم دانە دەستووخەتی دانەرەکەیەتی [مەلا سەعید] ەکە کوڕە کەیشی [مەلا محەمـەد ئەمـین] بەخشیویەتی بەباوکم کەزاوای مەلا سەعید بووو مێـردی ـ هـەمین ـ ی کچی بـوو زۆر هەوڵمدا لەو دوو هـاوینەدا کـە دانەکەی مەلا سەعید ببینم ، ویان هێندێک کەس دیتوویانە یان چی بەسەر هاتووە یەکێک لە کویسنجق دا بەمنی گووت دانەی دەسخەتی دانەر بەشێوەی فارسی هەبووەو لەلای باوکم بوو کە قوتابی مەلا سەعید بوو پاش مردنی باوکم من فەوتاندم یەک دوو کەسی تریش لەوێدا لەمزگەوتی گەورەی کـۆیە دانیشتبـوون و گـوتیـان ڕاست دەکـات هـەروەهـا [حـاجی مستـەفـای نالبەند] یش لەکۆیەدا ووتی : من دانەیەکم بەخەتی خاوەنی هەبووەو [بەلام نەیـدەزانی خاوەنی یـانی دانەرەکـەی کێ بووە] حاجی زیاتر گووتی : لەپێش سی ی چلساڵ ولەو کاتەی کەرێگای ئۆتومۆبیل لەبەینی کۆیەو هەولێردا نەبـوو ، پۆستـە چییـەکی هەولێـری لەمنیوەرگرت نـەیهێنایـەوە ئیتر منیش لەهەولێردا زۆر لەم پۆستەچییە گەڕام و چووومەماڵی کوڕەکانی چەند پۆستەچییەکی ئەوکاتەو هیـچ شتێکم دەستگیر نـەبوو جادوور نی یە مـەلا سەعیـد دوو سێ دانەی وەیـازیـاتـر لە [بهنسا] بەخەتی خۆی نـووسی بێ . بەڕێـز شێخ محـەمەد کەچەند جارێک بۆمنی سەلماند کەئەمە دانەیی مەلا سەعیدەو بیری دێ کەمەلا محەمـەد ئەمـین داویەتی بـەباوکی ، ئیتـر بەپێویستم زانی لەئەمە بکۆڵمەوە .

لەبەر ڕۆشنایی و بەراورد کردنی خەتی دانەکەو نموونـەیەک لەخەتی مەلا سەعید کەچەند نموونەیەکم لەلا هەبوو . وەناوی لەسەریان بوو .

ئیتر ڕۆژی دووایی دانەکـەم هەڵگرت و چووم بـۆ (موصـل) بـۆئەوەی بـەڕێز مـامۆستـا « یوسف ذالنـون » کەبـاشترین شارەزای خەتی عەرەبی یە لەعێراقدا تا هەردوو خەت بەراورد بکاو رابگرێت بەگوێـرەی دەستووری خـەت بیروڕای خـۆی دەربڕێ ، ئەم شـارەزایە کم لە نـامەخـانەی مـۆزەخانـەی (موصل) دا دیت و پاش بەراورد کردنی هەردوو خەت مامۆستا یوسف ذالنون ڕاپۆرتی خۆی بۆمن نارد تێیدائەڵێ : هـەردوو دەستخەتەکە هی یەک مرۆڤن کە (محەمەد سەعیدە) زیـاتر ئەڵێ کەلە نووسینی « بهنسا » دا پەلەی کردووە . بەلام لەبەر ئەوەی کەهەردوو خەت لەجووانیدا بەریەکتر ناچن هەر دڵنیا نەبووم و جارێکی تر کاغەزێکم لەدەستنوسەکە لەگەڵ نموونەی خەتی دانەرم بۆ ئەم شـارەزایە نـاردەوە کە جـارێکی تر لێی بکۆڵێتەوە دیسان لەڕاپورتی دووەمیـدا هەر ئـەوبیرو ڕایـەی پیشووی دەربڕیوە ، ئیستا هەردوو ڕاپۆرتم لەلایـەو بلاویـان دەکەین لەگەڵ دەستنووسەکەدا کەچاپمان کرد بەلام چونکە گـومانم کـردووە بەپـەیـرەو لەلێکـۆڵینـەوەکـانی خـۆمـدا ، ئـەوانموونـەیی خـەتیدانـەر لەگـەڵ لاپـەڕەی (63 ,64) لە دەستنـووسەکـەم ناردبـۆ [مۆزەخانەی بـەریتانی ی] بـۆ لێکۆڵینەوەی ، بەلام موخابن لەپۆستەدا بزرکراون مۆزەخانەکە لەنامەیەکدا [6 نوفمبر 1980] دەڵێ بەدەستمان نەگەیشتووە .

پاش ئەوەی کـەلەم دووایی یە دا من بـاشتر تـەماشـای ئەم دانەیەم کرد بەدووری نازانم کەبەخەتی دانەرەکەی بێ چونکە ئەگەر لەدانـەکانی تـر باشتـر نەبێ کـەم ترنی یـە لەڕاست و دروستیدا هەروەها لەبەر ئەمەی کەئەوکەسەی نووسیویەتی هێندێک ووشەی گۆڕیوە بەهێندێکیترو خـەتی بەسـەر ئەوی پێشوودا هێناوە هەروەکو لەم لاپەڕانەی دا :

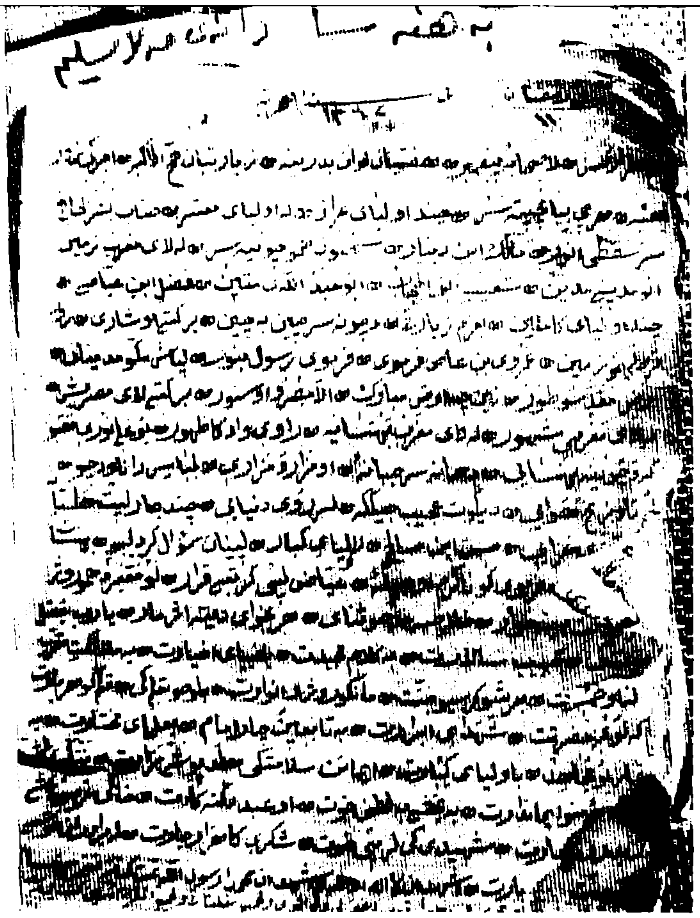

[25 , 30 , 31 , 43] بەمەدا زیاتر پێدەچێ کەدانەر ئەم هەوڵەی دابێ بۆ جوان کردنی کتێبەکەی‌و ئەم دەستکاری یە لەلای ئەوەوبێ نەك لەلای مرۆڤێکی‌تر .
دانەرەکان کاتێ کتێبەکانی خۆیان بۆ جاری دووەم یان زیاتر دەنووسن هەوڵ ئەدەن جوانتری بکەن بەگۆڕینی وە یان بە زیادکردنی هەندێك ووشە بەهەندێکی ترو ڕەش کردنی هێندێك (عبارة) ئەمەش دەبێتە یەکێك لەهۆیەکانی جیاوازی .
لەبەینی دانەکاندا هەروەکو (ابن درید) لەکتێبی (جمهرة) دا وەهای کردووەو هەروەها جاحظ لە [البیان‌و التبیین] داو هەروەها (الفداء) لە هێندێك کتێبەکانی‌دا تەمەشای عبدالسلام هارون بکەلە [تحقیق النصوص‌و نشرها ص 31 — 33] .
ئەگەر ئەم دانەیە بەخەتی دانەر (مەلاسەعیدی هیرانی‌یش) بێ دیارە پەلەی لەنووسیندا کردووە وەکو بەڕێز ماموٚستا [یوسف ذالنون] ئەڵێ‌و لەشێوەی خەتی ئەم تێبینی‌یەی وەرگرتووە بەلام ئێمە لەو هەلانەی کەتێیدایە هەیە وەکو پەڕینی هێندێك پیتەکان ئەم تێبینی‌یە وەرئەگرین‌و دیارە جارێکی تریش بەسەریدا نەچووتەوە تائەو هەلانە بکەونەبەر چاوی‌و ڕاستیان بکاتەوە هەروەها فڕێ دانی هێندێك ناونیشانەکانی بابەتەکان هەرلەبەر ئەم هۆیە بووە وەیان لەبەر کەم بوونی کاغەز ئەگەرچی ئەم دووە مەش لاوازە . لەم دووایی‌یەدا پەڕەیەك لەم دانەیە و نموونەیەکی خەتی مەلا سەعیدم ناردووە بۆ [دار الکتب والوثائق القومیة] لەقاهیرە هەروەها بۆ [معهد المخطوطات العربیة] لەکوێت بۆ لێکۆڵینەوەی خەتی دا نەرەکە تابەتەواوی بۆمان ڕوون ببێ ئەگەر بەخەتی دانەربێ یان نا :

2 — دانەی عبدالرحمن کفش دوز پێوانی 17 × 11 سم هێندێك لە سەرەتاکەی کەوتووەو (332) لاپەڕەیە هەر لاپەڕەیەکی (11) دێرە پێدەچێ کەمێکی لێکەوتبێ بەلام لەکۆتایی یەکەیدا تەواوەو بەم دوودێرە کۆتایی‌پێ دێ کە کتێبی (بەهنەسا) بەم جۆرەدێ :

خاکی غریب ی ناشی
دربدر ناچارت
شەهیدکی لری‌خوت
شکری کاهزار جارت

ئەم دانەیە لەساڵی 1325 ك (= 1907 / 1908) زاینی‌دا نووسراوەو ئەم (عبارە) تە هەر لەکۆتایی دانەکەدا بەم‌جۆرە نووسراوە [تمت شد الکتاب المسما بترجمة الواقدی وسلام علیٰ من اتبع الهدیٰ]
پاش‌ئەمە چوواردێڕ شیعری‌کوردیی پاڕانەوەی لەخوا هەیە دوای‌ئەوە ئەم‌نووسینەی خوارەوەی هەیە :
[وسلام تمت شد کتاب اهنساو بهنسا وسلام علیٰ من اتبع الهدی یارب . عبدالرحمن پسری استاد محمد کفش دوز نمانده است في 8 محرم سنة 1325]
نوسەری حاجی عبدالرحمن ـ ی کەفش دوز = (کەوش دوز) لەپاڵ بەهنەسادا هەربەو مێژووە « عقیده نامەی کوردی » نووسیوە کە « 14 » لاپەڕەیەو لاپەڕەکانی لەبەینی (12 , 13) دێڕدایە تەنیالاپەڕە « 14 » دوودێڕەوە هێندێك لەسەرەتاکەی کەوتووە وناوی دانەرەکەی نەنووسیوە هەر وەکو ناوی دانەری بەهنەسا » یشی نەنووسیوە حاجی عبدالرحمان خەڵکی کۆیسنجق بووە وزۆر ژیاوە هەروەکو کوڕەکەی ماموٚستا « ڕەفیق » بە منی گووت کەئەم‌دانەیە لەلای‌بووە جادوورنی‌یە حاجی عبدالرحمن لەلای‌دانەری بەهنەسا خوێندبێ لەوکاتەی مودەرریس بووە [لەمزگەوتی بایزئاغا][2] لەشاری کۆیەدا یان دانەرەکەی دیتبێ ، هەروەها دوورنی‌یە ئەم‌دانەیە لەبەردانەی مەلا سەعیدی نووسی‌بێ‌و ئەگەرواش بێ هەڵەکانی کەم‌نین ، چونکە خوێندەوارێکی زۆر باش نەبووە . وەکو (موستەعید) یان‌مەلایەکی باش ، خەتیشی شێوەی (نستعلیق) ە .
3 — دانەی مەلا ئەحمەدی : سوڵتانەدێ پێوانی [22 × 16 سم] . « 186 » لاپەڕەی لێماوەو لاپەڕەی لەبەینی « 14 — 22 » دێڕدایە (59) دێڕ لەپێشەکی یەکەی کەوتووە . بەگوێرەی دانەی میرزا عبدالرحمان‌ولەم دێرەشەوە

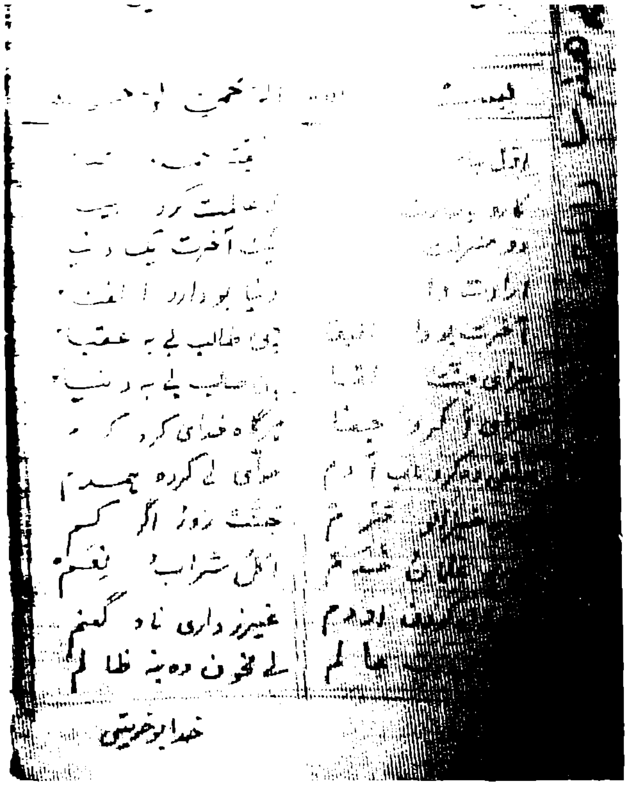

هەیە :

جند امراو جند اعلام

جند امرای جوهردار

(93) دێڕ لەکۆتایی کەشی کەوتووە هەروەکو دانەی (کووپەقڕان) - بێکەموزیاد دووا دێڕیان کەماوەیەکە [تـەماشـای دانەی کووپە قڕانبکە] تابیرمکرد گووتم نەکا یەك لەهەردووان لەبەر ئەوی‌تر نووسرابێتەوە بەڵام پـاش بەراورد کـردنی هێندێـك لەهەردووکیان دیتم کەجیاوازی لەبەینیان داهەیە . ئەمدانەیە هەمووی بەخەتی‌یەك کەسی نی‌یە بەڵام نووسینی ڕوون‌ودیارە بەڵکو لەجوانی‌یدا بـەشێوەی گشتی نـاوە نجی‌یەو بـەشێوە (تعلیق) ە ئەم دانەیە چونکە هی بەڕێز مەلا ئەحمەدی خەڵکی دێی (سـولـتانـەدێ) بووە کـە لەباشـووری (سەنگـەسەر) ە وچونکە ناوی نووسەرمان لێ‌دیارنی‌یە ئیتر بەناوی ئەوەوە ناوم بردووە ، مەلا ئەحمەد خوێندنی کەم بووەو تەمەنی دەوری (80) ساڵ بووە . پێ دەچێ ئەمدانەیەش کۆن بێ .

4 — دانەی محمد رشید جلیزادە پێوانی [20 × 13/5 سم] « 165 » لاپەڕەی لێماوە لاپەڕەکانی لەبەینی (14 ، 15) دێڕدایـە دەوری «13» لاپەڕە لەسەرەتاکەی کەوتووەو ئەوی ماوەتەوە بەم دێڕە دەست پێ ئەکا : -

صادر کر امرو فرمان

صاحب آلابینە میدان

(23) دێڕ لەکۆتایی‌یەکەی کەوتووەو دوادێڕی ئەمەیە :

شیریان حمائل کردبون

لباسیان صد رنگەدەدا

ئەم دانەیە کەلەناو دەستنووسە پەڕپـووتەکـانی (مزگـەوتی منارە) بوو لەکویسنجق که(3) - بەخەتی (موحەمەد ڕەشیدە) و لە نـازناوی « جلیـزادە » شەوە دەزانـرێ کـەلەبنـەمـاڵەی جلیزادەی کۆیسنجەقە . ونـاوی لەسەر لاپـەڕەی [19 ، 36] داهەیەوخەتی مەیلەو شکستە (نستعلیق) ە وناونیشانەکانیش بەمەرەکەبی سوور نووسراوە ، پێ‌دەچێ ئەمدانەیەش کۆن بێ . چونکە موحەمـەد ڕەشید لەبیر کە و میردا نە بووە کەمن پرسم لێکردوون وەکو عەلادین حاجی ئاغا مستەفا کەتەمەنی (84) ساڵەو مرۆڤێکی خوێندەوارەو زۆرشـارەزایی بەتـایبەتی شارەکەیەتی وبۆیە ئەم دانەیەم نیشان داوە .

هەروەها پرسیشمان بەمامۆستا مەسعود موحەمـەد کردووەو ئەویش لەنامەیەکی‌دا دەڵێ : -

[ئەم ناوەمان لائاشنا نی‌یە کەمامۆستای ناوبراو لەبنە ماڵەی جەلی‌زادەیە]

[5 - دانەی مەلا ئەبوبەکرو مەلا محەمەد سەلیم هیرانی پێوانی [20 × 16 سم] 98 ل

لاپەڕەکانی وەکوشێوەی پەخشان نـووسراوە بـەینی نەدراوە نێوبە یتی دێڕەکان تەنیا بەنیشانەیەکی بچکـۆلە نەبێ وەکـو سەرە (هێ) .

ئـەمدانەیـە لەلایەن دوکـەس لەنەوەکـانی مەلا سـەعیـدی هیرانی‌یەوە ، نووسراوەتەوە کەئەمانەن :

مەلا ئەبوبەکـرو مەلا مـوحەمـەد سەلیمی کـوڕی موحمـەد ئەمین . مەلا ئەبوبەکر کەکـۆچی دووایی کردووە بـرای مەلا موحە سەلیم کەلەڕۆژی 12 مانگی ڕەمەزانی 1362 (ك = 1943 زاینی) دا تـەواوی کردووەو خـەتی هەردووبـرا لەلاپەڕەی (36) دا تێکەڵاو بووەو لەکۆتایی‌دا نووسراوە :

اشهد ان لا اله إلا الله واشهد أنّ محمداً رسول الله تمت كتابة نسخة بهنسا (...) الحقير المذنب العاصي محمد سليم الايراني(4) رب اغفر لي ولوالدي ولجميع تعليقاتي ولجميع المسلمين آمين .

[كتبت في 12 رمضان سنة 1362] خەتەکەشی مەیلەو (رقعە) یە ڕتووبەت لەهەندێك لاپەڕەی‌داوە .

ئەم دانەیە لەنێو نامەخانەی بنەماڵەی مەلا سەعیدا بوو کە لای بەڕێز مەلا موحەمەدئەمین کوڕی مەلاموحەمەد سەلیمە .

6 — دانەی مەلا ئەبوبەکری قەڵادزەیی پێوانی (22/5 × 18 سم) 73 ل

بەشێوەی چـووار مالك (حقـل) لاپەڕەکـانی نووسـراوە یانی هەرخەتێـك دوو دێڕە شیعـرە هەتـا (20) دێڕ لەلاپـەڕەیەکـدا

نووسراوەتەوە .

خەتی شێوەی (تعليق) ەو خوێندنەوەی زۆر خۆشە ئەمدانەیە لەبەشی دووەمی کتێبەکە دەست پێدەکا کە دەربارەی داگیرکردنی شاری (بەهنەسا) یە وەلەم ناونیشانەیە دەست پێ دەکا : ـ

[روانەکردنی حضرت خالد ابن الوليد عساكر إسلاميه وتعيين كردن سالاران برسرولايت بهنساو جنگ دعواى ايشان و شهيد شدن سليمان فرزندش مرديا نجم الدين][5]

بەشی یەکەمی کتێبەکە ، کەئامادە بوونی لەشکری عەرەبە موسلمانەکانە موسڵمان بەرەو « بەهنەسا » و داگیرکردنی شاری ئەهناس « أهتاس » ە لەم دانەیەدا نەنووسراوە .

ناوی نووسەر هەروەها مێژوش پێدەچێ لەکەمەوە تەمەنی ئەمدانەیە سی ی چل ساڵێك بێ .

یەكێك بەخەتێكی نوێ لەسەر دووا لاپەرەی نووسیویەتی : « ترجمه مولانه ملا سعيد ايرانى خوشناوەتى رحمت خواى لێبێ هزار جاران آمين »

وابزانم ئەمەخەتی میرزا عبدورەحمانی سەعاتچی یە وابزانم خۆیشی بەمنی گووت : ئەمن ئەم عبارەتەم نووسیوە ئەم دانەیە لەلای بەڕێز مجەوری مزگەوتی گەورەی قەلادزی بووە کەهی بەڕێز مەلائیبراهیمی ئاسنگەر بووە لەبەر ئەوەی ناوی نووسەر وەیان شارێك وەیان ئەوجێگایەی کەلێی نووسراوە لەسەر نی یە ئیتر بەناوی مەلا ئەبوبەکرەوەم نووسیوە .

7 ـ دانەی میرزا عەبدولڕەحمانی سەعاتچی پێوانی (20 × 16 سم) 243 لاپەڕەیە لاپەڕەکانی لەبەینی (15 ـ 18)

دێرد ایە ئەمدانەیە تەواوەو لەهەموو دانەکانی تر نوێ ترە خەتی جوان و خۆشە لەسەرپشتی نووسراوە « هذا كتاب اهناس و بهناس كردى » و لەسەر لاپەڕەی یەکەمیشدا نووسراوە هذا كتاب اهنساس وبهناس وفتح او در زمان حضرت عمر رضي الله عنه آمين]

ئەم دانەیە لەلایەن عبدو رەحمان یانی میرزا عبدالرحمانی سەعاتچی قەلادزەیی یەوە نووسراوە ناویشی لەکۆتایی کەیدا هەیە لەگەڵ مێژووی تەواو بوونی [18 جمادى الأولى 1374] بەلام لەسەرپشتی نووسراوە (لە ذى الحجة و 27 / 11 / 1945] ئەم دوو مێژوەدا بەسەرنج دانیش ماوەیەکی نارێك لەبەینی هەیە جانازانین بەئەودەساڵە نووسینەکە تەواو بووە یان مێژووی سەرپشتی دانەکە لەدانە یەکی پێشتری وەرگرتووە لەکۆتایی ، دانەکەدا لەسەر قەراغی نووسراوە :

[ترجمەی مولانەمەلا سەعید ایرانی عراق رحمة الله عليه آمین] لەچەند جێگایەکدا « بسم الله الرحمن الرحيم » نووسراوەو دەربارەی نووسینەوەی « بسم الله الرحمن الرحيم » لەچەند ناونیشانێکدا میرزا بەمنی گوت ئەمن ئەم « بسم الله » یانەم زیادکردووە هەروەها گووتی : من دەستکاری هێندێك ناونیشانی ناو کتێبەکەم کردووە . وابزانم هەر میرزا دەستکاری برێك لە ووشەکانیشی کردووەو لەشێوەی خۆشناوەتی یەوە هێناوەیەتە سەر ناوچەی قەلادزێ . هەروەها بەمنی گووت کەچەند دانەیەکی لە (بەهنەسا) ی نووسیوە . لەڕۆژی (25 تەمووزی 1979) دا ئەمدا دانەیەم لە میرزا عبدالرحمان وەرگرت .

ناوی کتێبەکە

ناوی کتێبەکە لەسەر هێندێك لەم هەفت دانەیەدا هاتووە بەلام بەچەند شێوەیەك : ـ

1 ـ « فتح بهنسا »

لەدانەی کووپە قراندا ئەمەلە سەر لاپەڕەی یەکەی یەکەمی هاتووە کەدوورنی یە دانەی کەلەوەو پێش باسمان کرد ، دانەرەکەی بێ .

2 ـ [اهنساو بهنسا]

ئەمناوە لەکۆتایی دانەی عبدالرەحمان.کفش دوزدا هاتووە [تەماشا باسی ئەم دانەیە بکە] بێگومان « اهنسا » هەڵەیەو راستەکەی (اهناس) یە هەروەها لەکتێبی « کوردستان وئاینی ئیسلام » لاپەرە (5) داهاتووە [6]

[3 ـ « فتح شهر اهناس و بهنسا »

ئەم ناوە لەسەر یەکەم لاپەڕەی دانەی مەلا ئەبوبەکرو مەلا سەلیم هیرانی یە » .

4 ـ « اهناس و بهناس »

ئەم ناوە لە دوو جێگای هاتووە کەدانەکەی میرزا عبدوڕەحمانی سەعاتچی یە کەباسمان کرد .

بێگومان ووشەی دووەم « بهناس » هەڵەیە چونکە ناوی شارەکە (بەهنەسا) یە .

5 ـ [بهنسا]

ئەمناوەکەبەتەنیا لەووشەی (بهنسا) پێك هاتووە لەکۆتای دانەکەی مەلا ئەبوبەکرو مەلا سەلیمی هیرانی دا هاتووە کەباس کرا ، هەروەها ئەم ناوە لەکۆتایی دانەکەی [ئەمین بێکەسە] دابەم عبارتە هاتووە : ـ

تمت شد جلدی ثانی بهنسا از دست مذنب امین بی‌که‌سه ‌ه‌رۆژی پێنج‌شه‌مه سعات ده‌هـو ده‌هـ ده‌قیقه 23 ربیع الأول ‌سالی 1352 له قریه حاجی قه‌لا ، **ئه‌م دانه‌یه‌م له‌لای خوا** ‌ێخۆشبوو مامۆستا (مه‌لا رؤوف سه‌لیم حه‌وێزی) دیتووه ‌ه‌مه‌زگه‌وتی گه‌وره‌ی کۆیسنجق که‌نیازی چاپ کردنی هه‌بوو . کتێبه‌که به‌م ناونیشانه‌ی له‌دوایی‌یه‌وه ناسراوه یان بڵێن زیاتر ناسراوه له‌نێو خه‌ڵکدا .

ئه‌گه‌ر به‌ته‌واوی چه‌سپا که‌دانه‌ی (کووپه قران) به‌خه‌تی دانه‌ره‌که‌ی مه‌لا سه‌عید هیرانی‌بێ ، ئه‌وا ناوی [فتح بهنسا] ئه‌چه‌سپێ پێش (3 . 5) دده‌ری‌و ناوی (2 . 4) یش هه‌ر له‌خۆیدا هه‌له‌یه وه‌کو گوتمان .

دانه‌ری کتێبه‌که

دانه‌ری ئه‌م کتێبه مه‌لا سه‌عیدی هیرانی‌یه [موحه‌مه‌د سه‌عید کوڕی به‌کر به‌گ کوڕی موحه‌مه‌د به‌گ کوڕی خضر به‌گ] ه له‌سه‌ده‌ی نۆزده هه‌مدا دایناوه‌و تا سالی [1301] کۆچی = [1883 — 1884 زا] یش زیندوو بووه وه‌یان تاسالی [1303 ك = 1885 — 1886 زا] یش

هه‌روه‌کو به‌درێژی له‌گۆتارێکی تردا باسی ژیانی (مه‌لا سه‌عید) ده‌که‌ین .

ناوی (مه‌لاسه‌عید) (ئیرانی) یانی (هیرانی) که له‌سه‌ر قه‌راغی لاپه‌ڕه‌ی کۆتایی دانه که‌ی میرزا عبدالرحمن نووسراوه هه‌روه‌کو ده‌قی ئه‌و نووسینه‌مان له‌باسی ئه‌م دانه یه‌دا ، رابوردووه (ته‌ماشای بکه) هه‌ر وه‌ها ناوی دانه‌ر له‌سه‌ر لاپه‌ڕه‌ی دوایی له‌دانه‌که‌ی (مه‌لا ئه‌بوبه‌کری قه‌لادزه‌یی) ش نوسراوه به‌خه‌تێکی نوێ وه‌کو باسمان کرد ، دانه‌ر ناوی خۆی له‌کتێبه که‌دا نه‌هێناوه به‌لام ناز ناوی خۆی به (خاکی) ی له‌سێیه‌م دێڕی کۆتایی کتێبه‌که‌یدا به‌م جۆره هێناوه :

خاکی غریب ناشی

ده‌ربدر ناچارت

ئه‌م دێڕه شعره له‌دانه‌ی عبدالرحمن کفش دوزو مه‌لا ئه‌بوبه‌کرو مه‌لا سه‌لیم ، مه‌لا ئه‌بوبه‌کری قه‌لادزه‌یی‌و میرزا عبدالرحمان‌دا هاتووه به‌لام له‌م‌دانه‌ی دوایی‌یه‌دا ده‌بێته دێڕی چووارم چونکه میرزا له‌کۆتایی‌دا له‌لای خۆیه‌وه دێڕێکی زیاد کردووه‌و یان وه‌ری گرتووه یانی نوسه‌ری دانه‌یه‌کی تر ئه‌م دێڕه‌ی زیاد کردووه . هه‌روه‌ها له‌سه‌ر دانه‌ی [ئه‌مین بێ‌که‌سه هه‌یه] « خاکی » ش نازناوی (مه‌لا سه‌عیده) هه‌روه‌کو (مه‌لا موحه‌مه‌د ئه‌مین) ی کوریشی ئه‌مه‌ی گووتووه‌و به‌خه‌تی خویشی نووسیویه‌تی ، ئه‌مه‌ش له‌کۆتای کتێبی [الفوائد الحسنیة في الربع المجیب] ی دانراوی (مه‌لاافندی) **که‌له‌ڕۆژی 22 ربیع الاول سالی** (1314 ك = 1896 — 1897 زا] له‌دێ (خه‌تێ) کتێبه‌که‌ی ڕه‌ونوسی کردووه ، له‌وکاته‌ی دا خۆی له‌لای (مه‌لاعه‌بدول فه‌تاحی) خه‌تی ده‌یخوێند بێجگه له‌م به‌ڵگانه‌ش له‌ده‌می چه‌ند که‌سێکی ترم بیستووه وه‌کو مامۆستا مه‌لا رؤوف حه‌وێزی که‌ته‌مه‌نی له‌سالی (1978) دا (84) سال بوو ، هه‌روه‌ها مامۆستا مه‌لا مصطفی بێلنگی هه‌روه‌ها مامۆستا [مه‌لا عه‌زیزی هیرانی] ش له‌نامه‌یه‌کیدا که له [1 / 9 / 1978] ه بۆمنی ناردووه ئه‌مه‌ی گوتووه .

احمد کامووسه‌کی

قسه‌یه‌ك هه‌یه که ئه‌حمه‌د کامووسه‌کی یارمه‌تی مه‌لا سه‌عیدی داوه له‌هۆنینه‌وه‌ی (به‌هنه‌سا) ته‌نانه‌ت له‌سه‌ر دانه‌که‌ی (امین بێ‌که‌سه) نووسراوه که (به‌هنه‌سا) (ترجمه‌ی مه‌لا سعیدو شعری ئه‌حمه کامووسه‌کی) یه ئه‌م دانه‌یه وه‌کو له‌پێشدا باسمان کرد له‌لای خوا لێخۆشبوو مه‌لا ڕه‌ؤوف سه‌لیم حه‌وێزی بووه که به‌ده‌میش ئه‌مه‌ی بێ‌گووتم :

مامۆستا مه‌لا عه‌زیزی هیرانی (کوڕی کاکه‌ی هیران-ی شاعیرو سۆفی شێخ مسته‌فا هیرانی) یه که به‌مێژوی 1 / 9 / 1978 نامه‌ی بۆمن نووسیوه‌و له نامه‌که‌یدا ده‌لێ :

[واما احمد کاموسه‌کی المشهور باحمد شایر کان معاصراً للملا سعید واعانه علی نظم بهنسا وکان تکلمات احمد في المحاورات نظماً وکان أحمد صدیقا لعلي برد شانی‌و یطلبهما الناس من اطرافهما في وقت العرس للغناء في الرقص حتی لودام الرقص ثلاثة أیام ماعطلوا ویقولان من غناء الرقص ما شاء الله ارتجالاً ... وفي حقي أحمد کاموسه‌کی‌و علی بردشانی یحکی الناس حکایات عجیباً لا اوثق لي بهما فلا اتقولها]

ئه‌م قسه‌یه‌م له به‌ڕێز مامۆستا ملامسته‌فا بێلنگی یش بیستووه که‌مرۆڤێکی زاناو به‌ته‌مه‌نه وه‌کو مامۆستا مه‌لا عه‌زیز که خه‌ڵکی دێ (بێلنگه) یه‌و نێزیکی هیران‌و کامووسه‌که ئه‌ویش به‌منی گووت جارو بار احمد هاتووه ته‌لای مه‌لا سه‌عید له‌هۆنینه‌وه‌ی به‌هنه‌سادا یارمه‌تی داوه . جادوور نی‌یه ئه‌حمه‌د کامووسه‌کی یار مه‌تی مه‌لا سه‌عیدی دابێ به‌لام نه‌ك هه‌مووی هۆنینه‌وه‌ی ئه‌وبێ ، هه‌ر وه‌کو له‌سه‌ر دانه‌که‌ی ئه‌مین بێ‌که‌سه نووسراوه (ترجمه‌ی مه‌لا سه‌عیدو شعری ئه‌حمه‌د کامووسه‌کی) یه ، به‌ڵکو هه‌موو شعری ئه‌ونی‌یه چونکه مه‌لا سه‌عید ده‌ستی شعری هه‌بووه هه‌روه‌کو به‌شعری ئه‌وشتی

ترمان دیتووەو لەباسی ژیانیدا باسی دەکەین . ئـەم شایـەرە گەورەیە خەڵکی دێی (کامووسەك) بووەو کە لەهیرانەو نازەنین ە وەزۆر دوورنی‌یــە ئێستــاش نــاووبــانگی لەکــۆیسنــجق وخــۆشناواتی یــدا هەرمــاوە بەڵام مــوخــابن تــائێستــا هیــچ بــەرهەمێکی لەبــەندو گــۆرانی ئەو کــۆنەکــراوەتەوە چــونکە نەمتوانیوە خۆم بگەیەنمە دێی کامووسەك و هەر هەوڵێکم دابێ بۆ بەدەست هێنانی هێندێك لەبەر هەمەکانی سەرنەکەوتــوەو هیوادارم لەمەولا شتێك بەشتێك بکەین .

[مەلا سەعید بەهنەسای لە (هیران) دا هۆنیوەتەوە]

لەپێش ئەوەی بچی بۆ (دیبەگە) و (کۆیسنجق) لەکۆتایی دانەی عبــدول ڕەحمان کفش دوزدا ئــاشکــرا کــراوە (بــەهنــەســا) وەرگێڕراوی واقدی یــە (تەمــاشا بــاسی ئەم دانــەیەبکــە) لەسەردانەی مەلا ئەبوبەکری قەلادزەیی‌و ئەمین بێ کەسە و میرزا عبدول ڕەحمانی سەعاتچی‌دا نووسراوە « ترجمەی مەلا سەعید » بەڵام ناوی (واقدی) وەیان کتێبەکەی (فتوح الشام) یان نەهێناوە . جگە لەمە ئەگەر بەهنەسا لەگەڵ (فتوح الشام) دەربارەی ئەم باسە بەراوورد بکەین کەدەزانین ئەمە لەوەوە وەرگیراوە .

* ناوەڕۆکی کتێبەکە *

نــاوەڕکی ئەم کتێبــە داگیرکــردنی شاری (اهنــاس) و (بهنسا) یە لەلایەن لەشکری عەرەبە موسڵمانەکانەوە .

ئەم دووشارە کەدەکەونە ڕۆژئاوایی ڕوبارە (نیل) ە وە لەدەستی ڕۆمانیەکاندا بووە ـ شاری بەهنەسا دەوری سێ ساڵ بەسەر کردایەتی (بطلیموس) ی ڕۆمانی بەرگری زۆر سەختی کردووەکە ، کەم شار بەم شێوەیــە دەیتوانی بــەرهەڵستی‌ی عــەرەبە مــوسڵمانــەکان بکــا وەیان هــەر نەبــووە بەدرێــژای (فتــوحــاتی ئیســلامی) پــاش کــوژتنی پێنــج هــەزار کــەس لەموسڵمانەکان ئەوجا شاری بەهنەسا خۆی دا بەدەستەوە .

ملاسەعیــد ئەم بــاسەی لە (فتــوح الشام) ی واقــدی (محمد کوڕی عمر) وەرگرتووە کەزۆر بەدرێژی لەسەری چووە و (97) لاپەڕەی لە [فتوح الشام ل 213 ـ 310] چاپی دار الجیل ـ بیروت دەربارەی ئەم ناوەڕۆکی باسەیە .

پەراوێز

(1) ـ شێخ نوری دەکتێبی ئایینی بەکوردیی هۆنیوەتەوە وەکو : فتح بدر ، معراج ، چل معجزات ، عقیدی ئیمان ، راس الغول . کتێبەکانی هەمووی بەخەتی خۆی هەبووە ، بەلام کرم و مشك پەڕپووتیان کردووەو زۆر لەکتێبەکانی نامە خانەکەی خۆی پەڕەیەك وەیان چەند پەڕەیەکی کەم‌و بەخەتی خۆی ماوە تەنیا «سیسـەبان» و «عقیـدە» نەبێ سیسەبان بەدەستخەتی خــۆی‌و (6 — 7) دانەی تــری (هاوتــای) ی هەروەهــا (راس الغول) یش (6 — 7) دانەی هاوتایم لێیان کۆکردوەتەوە بۆلێکۆڵین‌و بــلاوکردنمــان وەهە روەها توانیومە تەرجەمەی ژیانی شێخ نوریش ساخ بکەمەوە وەبەسەرهاتی ژیانیم باش ســاخ کــردووە کــەلەهــەشتی مــانگی (ربیــع الاول ســاڵی 1354) کــوچی‌یــدا (= 1935 / 1936) زایندا کۆچی دوایی کردووە ، هەر وەکو شێخ موحەمەدی کوڕی لەنامەی خۆیدا بۆمنی نووسیوە ، پاش ئەوەی ئەو هەڵەیەی دەربارەی مێژووی کۆچ کردنی نوری کرد بوومان .
لەم گــوتارە کــەمانــدا « ذخرة الســالکین الکتــاب الکردي الضــائع للشیــخ نور الدین البریفکانی » کە لە ڕۆژنامەی (العراق) 3 / 4 / 1980] دا بلاوبوە .

(2) ـ مزگەوتی بایز ئاغا دەکەوێتە گەڕەکی بایز ئاغاو جاران دەکەوتە ســەر شورەی شارەکەرا سەری باغەکانی کۆیسنجق لەساڵی (1285 ك = 1868 — 1869 زا) لەلای « حاجی حسین » ە وە تەعمیر کــراوەو وەستایــە کەش وەستــای زیرەك (عبــاس) ی (قولەبەگی) یە هەر وەکو لەسەر ئەو بەردە مەر مەرەی کە لەسەر دەرگای جێگای نمێژ نوسراوەو حەوت دێرە شعری فارسی‌یش لەسەریەتی ئەم وەستایە کوردە (مــزگەوتی شێخی چوڵی) لە هەولێریش ئاواکــردووە بە (16) ســاڵ پاش ئــەمە . تــەماشــای ئەم گوتارەمان بکە : [دارتراثیة مزخرفة في کویسنجق معرضە للتهدیم] ڕۆژنامەی االعراق 18 / 2 / 1982 .

(3) ـ مزگەوتی منارە مزگەوتێکی کونی کویسنجق دەکەوێتە گەڕەکی قەڵات (یانی قەلاتە کۆنەکە) لەبەشی باکوری شارەکە لەساڵی (1183) کۆچی = 1769 — 1770 زا) نــوێ کراوەتەوە . هەروەکو لەسەر بەردێك لە هەیوانەکەیدا نووسراوەو پێنــج دێرە فــارسی لەسەریەتی لەگەڵ (بسم الله الرحمن الرحیم) کە لە ڕەسمی باڵندەیــەکدا نــووسراوە، منارەیەکی گچکەو خارو خێچ لەگۆشەی ڕۆژئاواکەیدایە .

(4) ـ مەلا سەعید (الایرانی) یانی (هیرانی)
مەلا سەعیدش «ایران» لەباتی «هیران» دەنووسێ ، من لەو بڕوایــەدانیم کە ووشــەی «هیران» لەووشەی «ایران» هاتبێ

(5) ـ دوورنی‌یە « مددیا نجم الدین» لەگوفتاری دانەر نەبێ .

(6) ـ ئەم کتێبە لەساڵی (1970) چاپکراوە بەناوی مەلا ڕۆوف سەلیم ـە ویزی‌یەوە بەلام کتێبی ئەونی‌یە بەڵکو هەندێکترە کە = ئەڵێن‌یێ (مەلا عەزیزی سەردەستی) یەکە تاساڵی 1978 داش ئەڵێن زێندوبوە ئەوی وەرگیراندوە بەشعرو پەخشانی کوردی لەکتێبێك کە تائێستا بۆم ڕون نەبوە چی کتێبەك بووە هندێك ئەڵێن باسێکە لەکتێبی واقدی بەلام هیچ باسێك وەها لە (فتوح الشام) دانی‌یە . وەئەگەر لە (فتوح العراق) ی ابی مخنف بێ وەیان کتێبی تربێ نایزانم ئەڵێن کتێبەکە لەلای (مەلاصمد) ی مەرگەیی بووە کەمرۆڤێکی یەکجار بەخیل‌و ئەنانی بووەو کتێبەکە پێشانی خەڵك نەئەداو ئەگەر لەکاتی (جــاحظ) دابایە لاپەڕەیکی تایبەتی لە کتێبی (البخلاء) ی بۆ تەرخان ئەکرا ، بیستوومە کە (ملا صمد) قوتابی‌ێ مەلا سەعیدی هیرانیش بووە ئەمکتێبە زۆر بــەووردی داگیرکــردنی ناوچەی (ڕانیەو قەلادزە) ئەکات هەروەها باسی داگیرکردنی هەرێمی (اذربیجان) یش ئەکات لەلای عەرەبە موسڵمانەکانەوە . جالەکاتی نووسینی ئەم ووتارەدا لەم کتێبەدا ، دیتم کە مەلا ڕوۆف ناوی « اهنسا و بهنسا » هیناوە و نەگوتوەیی مەلا سعیدە .